

ש. ברימן, ירושלים

לדמותה החברתית-תרבותית של יהדות-רוסיה בסוף תקופת-ההשכלה בכתביו של ליליינבלום

במפרות העברית החדשה, כמכשיר של תנועה לוחמת, מועטים וצנועים מאד הם הנסיגות לכחינת מעטה הפנימי של החברה היהודית, על כל חלקיה, מתוך ראייה בלתי-סכימטית של האור והצל במחנה 'האבות' ו'הבנים'. צעד ניכר בכיוון זה נעשה בידי מ. א. גינצבורג ב'אביעזר' שלו וכרשימותיו הקטנות; ואולם אין ספק בדבר, שאת התרומה הנכבדה ביותר לכירור הנדון — ומתוך תפיסה רחבת-אופק — תרם ליליינבלום, בא-כוחו של הזרם הרדיקלי במפרות הדואליסטית העברית, הן בתיאור פני החברה והן בניחות המניעים הפועלים בה. היריעה היא רחבה למדי ויש להצטמצם כאן בשרטוט כולל בלבד.

•

בחוג הדמויות מבני הדור הישן, שנדונו בכתביו של ליליינבלום, יש לתבחין שלוש קבוצות: מנהיגים דתיים ורוחניים, עסקנים ופקידים במוסדות-ציבור וטיפוסים מן ההמון הפשוט.

במרכזה של הקבוצה הראשונה מתבלטת אישיותו של הרב. — הייתה תקופה קצרה כתחילת עבודתו הספרותית של ליליינבלום, שבה האמין ביעודם הלאומי של הרבנים לשמש מורי-דרך לתנועת ההתחדשות בישראל; ואולם החתנגשות עמם בשדה המלחמה לתיקונים בדת העמידה אותו על טעותו, ושוב לא נזקק אליהם במאמציו למען ההשכלה. מכאן ואילך סצמיירים הם בעיניו כאנשים תלושים מן המציאות, המטרודים כל ימיהם בלימוד התלמוד והפוסקים ובחיבור ספרי שאלות ותשובות, פלפולים ודרשות, שאין שעתם פנויה ואין הכשרתם מספקת לדברים העומדים באמת ברומם של עולם היהדות בזמן החדש. רובם ככולם חסרים איריאה חיונית ומבורים הם, שלימוד התורה אינו אמצעי בלבד לקיום מצוות הדת, אלא תכלית אחרונה לעצמה. כל תורתם ומוסרם של הרבנים הם בחזקת 'מצוות אנשים מלומדה'; 'וכל מעשי חסידותם אינם אלא — כדבריו — פגרים מתים, שאין בהם כל רוח פנימי וכל רגש של חיים'. רחוקים הם מכל מתודה מושכלת בלימודיהם, מהכרת יתרון של חמצוות שבין אדם לחברו על הסצוות שבין אדם למקום ובכלל מכל מידה מוסרית, שאינה תלויה בפחד מפני עונשה של גיהנום.

אין הם חשים בצערן של ישראל, כיין בחייו הפנימיים מעניותו ובטלתו הנוראה ובין בחייו החיצוניים והמדיניים ביחוסו לשאר התושבים. "כל היודע את רוח האנשים ההם (הרבנים) — קובע ליליינבלום — יודע כי המלה 'גלות' היא בעיניהם ככלי שעשועים נחמד — — — והם עצמם לא היו נרצים בשום אופן, שילקח מהם — — — כי באמת בני ישראל בלא גלות כגוף בלא נשמה". כרי לו ליליינבלום, שאילו נאותה הממשלה לתעניק שוויון אזרחי ליהודים תמורת ביטול התפילות והסליחות, שמצויות בהן קיבלנות על גורל עם ישראל, חבא לו מידי האומות, כדברים שנתרוקנו מתוכנם בחווה, עם סתן הזכיון, היו הרבנים רוחים בשתי ידיים הצעה זו, שכן קוצו של יוד בסידור התפילות שקול בעיניהם כנגד גאולת עם משפל מצבו.

למרות הרדיפות שנרדף ליליינבלום ע"י הרבנים נזהר מאד, שלא להאשים, אפילו בדיחח הפולמוס, במה שאין בו. הוא לא פקפק מעולם בכנותם ובטוהר מצפונם. הרב, לפי תיאוריו, אינו צבוע ונוכל אלא אדם תמים, השומר בקנאות על כבוד הדת, כפי שהוא מכין אותה, ואינו נרתע בפני השימוש בכל האמצעים שברשותו להגנתה מעל לכל חשכונות של תועלת וזק אישיים. וכשפרסם י. ל. גורדון את המשל המפורסם "הפה שאמר הוא הפה שחתי", שתוכנו הוא קטגוריה קשה על הרבנים, המחמירים בפסקיהם לגבי המון העם והנהוגים להקל לגבי עצמם וקרוכיהם ושכלל מפרשים הם את החוק הדתי בתחום לפניותיהם האישיות הבלתי-כשרות, כתב ליליינבלום למשורר, שנכשל בהכללה מוטעית, שהרי הרבנים, רובם ככולם, אנשים ישרים הם, המחמירים על עצמם הרבה, וחלילה לה לתנועת החשכלה להכתים את מלחמתה בסיסמות כוזבות.

ליליינבלום מקדיש דברי הערכת חיים לאישיות יוצאת-דופן במנהיגות הרוחנית של יהדות ליטא — לרי ישראל מסאלאנט. בניגוד לשאר הרבנים הייתה לו אידואה מרכזית, שהשתדל להפיצה בעם, והיא — להפיח רוח חיים במצוות המאובנות ולעורר את היהודים לתיקון-המירות בתחום היחסים החברתיים. הוא השכיל לחרור למהותו האמתית של התלמוד ועמד על מקומו של המוסר בחיים. התמכרותו המוחלטת לרעיונו, הן בעבודתו חספרותית והן בהקמת בתי-מוסר, מעידה עליו, שהיה אדם גדול ברורו, אך קרחו המקרה הרע, שנולד בקרב בני הרור הישן ברוסיה, שאין להם בעולמם אלא ר' אמות של חלכה ושקל כסף, ונתקל במכשולים בדרכו מצד הרבנים בשל איבתם המושרשת לכל הכרה פנימית ורגש הלכי, וכך לא מצא סדן פמישו ולא נסתיע הדבר בריו לחולל אותה מהפכה מרחיקה-לכת בחיי ישראל, שחחר אליה בלחט ובתנופה.

ליליינבלום ייחד תשומת-לב מועטת ליהדות החסידית ולמנהיגות הרוחנית. "החסידות בכלל — מודה הוא — אינה שווה בעיני לחרף אותה". ואמנם,

פרט לפרק על "הצדיק" בשיר הסאטירי "קהל רפאים", אין הוא נוגע כמעט בנושא זה בכתיבו מתקופת החשכלה. "הצדיק" מתואר כאן כטיפוס שלילי כחלמט, המנצל את השפעתו הכבירה על החמון להנאתו הפרטית.

ליליינבלום מרחיב את הריכוד על "המגידים" — המרצים העממיים, שטילאו תפקיד חשוב כיהדות, חורות להשפעתם החזקה על העם הפשוט, ובמיוחד על הנשים. הוא מטעים את הנזק הגדול שכפעולתם, שהרי דרשוניהם המפוללות והמבולבלות אין בהן כדי להקנות לעם יריעות מועילות כתורה ובהיסטוריה הישראלית ולטפח בו את הכרת הצורך כמשטר חיים מוסרי ומאושר, אלא משתקות הן את יצדיו הטבעיים, מחשיכות את שכלו והופכות אותו ליסת חיי עלי אדמות. "המגידים" הם אפוא מעצוד רציני ביותר כדרכה של החשכלה, השואפת לשחרר את היהדות מן התפיסה הסגפנית, ירושת ימי־הביניים.

ככתיבי ליליינבלום נתייחד מדוד רחכ לטיפוסי המלמד, השוחט, המקובל, חהריף, השדכן וכו', שאף הם משתתפים, כמידת מרובה או מועטת, ביצירת האווירה הרוחנית של החברה היהודית; אך מבחינת יחסם לדת ולחשכלה אין בהם חידוש מיוחד ויש לראותם כדמויות נגזרות מדמויות־היסוד של הרב והמגיד.

ואם במנהיגות הדתית מצא ליליינבלום צד ידוע של זכות — קנאות מתוך מסירות נפש לרעיון — הרי הקבוצה השניה של בני הדור הישן, הנמנית בעיקרה עם המנהיגות החילונית של העדה, נדונה כרובה הגדול לכף חובה. במסודות היקהלי שוררות ערבובייה, הפקרות ושחיתות; הראשים ותפקידים הם עריצים המקשיחים לבם בפני סבלם של העניים והחלשים. מטילים הם, שלא כדוין, מסים כבדים מנשוא על צרכי אוכל ראשוניים וגורמים להרעבתה של האוכלוסייה המדולדלת. פרנסי הקהל משחררים, תמורת שוחר, את בני העשירים והנכבדים מן הגיוס לצבא ומספקים כאמצעי־דמיה את מכסת המנויסים, שהוטלה על העדה עיי הממשלה, מתוך בני השכבות הדלות בלבד. הם גוזלים יחידים מהוריהם, נשוחיהם וילדיהם. כן סוחטים הם סכומים גדולים תמורת סידוד דרכיות וטיפול בענייני הינעלמים — ומועלים בכספי הציכוד. ותקיפים אלה מרמים בנפשם, שיכפרו על פשעיהם, אם יאריכו בתפילה וירדפו את המשכילים. — ליליינבלום לא זו מעמדתו כלפי היקהלי גם לאחר שעמד על העובדה, שהשחיתות במסוד זה אינה חכונה יהודית אופיינית, אלא מקורה בממשלה, שיצרה "מדינה כחוך מדינה" זו לתועלתה ולא פיקחה על השימוש בכספים שהיו ברשות הקהל. לא האמין עוד, שיש תקנה למכשיר זה של האכטונומיה היהודית ותכע בתוקף את כיטולו ואת חחורת הסמכויות, שהוענקו לו, לשלטון האורחי הכללי, כניתוח הכרחי לטובתו הישירה של הציכוד היהודי, וכן מטעמי הגנה על כבוד ישראל, שנתחלל קשה עיי היקהלי בפני העולם הלא־יהודי.

הקבוצה השלישית של בני הדור הישן, המשקפת את אורח-חיינו וחפימת-עולמו של רוב בניינו ורוב בניינו של העם, מסתעפת לכמה סוגים, בהתאם להבדלים במקום-מושבם ובמעמדם הכלכלי של הנמנים עמם.

השכבה האמידה של היהודים בעיירות תחום המושב מתוארת בכתבי ליליינבלום כמשענת חזקה של הריאקציה החברתית והתרבותית בישראל. 'העשיר הצבועי' הוא לא רק אדם בלתי-מוסרי ורע-לב, הנוהג מסחרו ברמאות, מועל בפקדונות, מנצל עניים ומקפח תמיד 'שכר פועלים דלים', אלא גם אויב מר של החשכלה, הדרוף, מצד אחד, 'בני בינה' ער חרמה, והתוסך, מצד שני, ביד רחבה כמסודות-דת ובכחוריי-שיבת. ליליינבלום מכליט את החוש הציבורי המפותח של הגבירים בעיירות ליטא, שאף-על-פי שמעשיהם אינם רצויים, ראויים הם להערכה על כוונתם הטובה למען העם, בעוד שיהדות הכרך הממושכלת והמבוססת מבחינה חסרית אדישה לגמרי לצורכי הכלל.

המוני ישראל, לדעת ליליינבלום, אנשים ישרים הם ברובם הגדול, אבל הכערות והעוני מעבירים אותם על דעתם. קנאותם הרחית נובעת מתוך אמונה תמימה, שאינה יודעת פניות אנוכיות. היהודים הפשוטים אוהבי עבודה הם ומסורים למופת למשפחתם, אלא שהחינוך הגרוע, האדיקות הקיצונית וכן הקיפוח האזרחי דוחפים אותם לכמלה מאונם או לפרנסוה כזויות, שתוצאתן — ניוון פיסי ומוסרי. ביהדות הישנה והקפואה גילה ליליינבלום לִיכוד לאומי פנימי ונאמנות לעקרונות, דבר שלא מצא באותם סוגי בני הדור הישן, שכבר באו במגע — לרגל מסחרם — עם העולם החיצוני הזר או שעקרו מעיירותיהם לערים הגדולות. התנגשות זו בצורות-חיייה ותרבותה של הסכיבה החדשה פגעה קשה בהכרה הלאומית ובזיקה הציבורית של בני הדור הישן.

ליליינבלום נותן כאראקטריסטיקה שנונה של המוחרים העשירים והקבלנים, הלבושים 'מלבוש נכרי מכחוז ומלאים מיט ורפש מכפנים', היוצאים ידי חובת השכלה בסירוב לספוג מלקות בערב יום-כיפור וידי חובת יהדות — 'כתשלומים יקרים בעד שישי ומפטירי'; מסתלקים הם ממילוי המצוות המעשיות, המפריעות להם בסיפוק תאוותיהם, ואולם מדקדקים הם באמונות מפלות, שאינן עומדות למכשול מעשי בחייהם. מצטיינים הם ב'ציביעות והתהדרות במצוות' וב'קריירות נוראה לכל דבר, שאיננו נוגע לכטנם, לגאונותם ולכספם'. הסתגלותם לנימוסי אירופה היא 'התחקות של קופים', 'בלי כל דעת פנימית ותנועה', ולפיכך קיימים כמסוכים תמידיים בינם לבין בנייהם, 'הדורשים חירות נטיותיהם ורגשותיהם'. תכונות אלו נובעות מתוך הכערות האמיתית והציביליזציה האירופית, שנחמזנו בנפשם בדרך מוודה. במיוחד מקטרג ליליינבלום על בעלי היכולת בקרב חוגים אלה, המתעלמים מסבלות בני-עמם ומתכחשים לצו של שיתוף הגדול הלאומי.

רובם של יהודי ליטא המהגרים לאודיסה, וככללם "אנשים ממרגה פחותה" מבחינה מעמדית ותרבותית, מסתגלים במהירות מפתיעה להפקרות הרחית של הכרך, במידה שתנאי החיים החדשים מחייבים זאת. הואיל ותסודה זו אינה תוצאה של הכרה עיונית חפשית, הרי דבר דגיל הוא, שהמפר שבת בפרהסיה מדרק בתרנגול לבן ל"כפרות" ובהכלים דומים. באודיסה שוררים הכרדות והפירוד בין היהודים "שררה כלתי מוגבלת": "החסיד מתחסר, הסוחר אוסף הון ואלפי שארלאטאנים חיים חיי הפקר, חיים שאין בהם כל רגש לאומי, חיים שאין בהם התאחדות מוסרית בין איש לרעהו". המעבר לכרך פירושו, למעשה, התרוקנות ההווי היהודי מתוכנו המסרתי החיוני והתפוררות פנימית.

•

ליליינבלום מסיין את בני הדור החדש ברוסיה, פרט להניכי בתי הספר הכלליים הנבונים, בשלוש קבוצות: בני הקשידים בערים הגדולות, הניכי בתי-הספר לרבנים ו"משכילי העיירות הקטנות".

הקו המצויין את בני הנוער העירוני, הנמנים עם הקבוצה הראשונה, הוא חוסר איריאל בחייהם והתמכרות גמורה לסיפוק תאוותיהם. בחיצוניותם הם אנשים אירופיים: מרבירים לועזית כחברה ומתלכשים לפי כללי האופנה האחרונה. כפירתם בעיקרי הדת משמשת בערכובייה עם דביקותם כהזיות הכל, ממש ככני הדוד הישן. "השארלאטאנים האירופים" הללו הם כחודים ריקים מהשכלה אמיתית, הולכי בטל וטפילים, המכבזים את הון הודיהם בפריצות, בשכרות ובמשחק-הקלפים. בעיני ליליינבלום גרועים צעירים אלה הרבה מן היהודים האדוקים, שמעשיהם הרעים נובעים מתוך "פתיות" בלבד, בעוד שהמשכילים המדומים מלאים "תועבות". "הנאים הנכזים והשפלים האלה", מצוין הוא, אינם מעוניינים לעשות דבר לתשועת עמם, ומתיחסים בכזו וכביטול לספרות העברית ולרוח תלאומית היהודית בכלל. אמנם כשדועכת בהם אש הנעורים חוזרים הם למוטב והופכים ליראי-חטא; אך קשה להכריע, אימתי הם יורדים יותר, אם בשעת פשעיהם או בעתות חרטתם.

תלמידי בתי-המדרש לרבנים, המהווים את הקבוצה השנייה, מתוארים בידי ליליינבלום כצעירים מוגבלים בהשכלתם הכללית, כורים בדרך כלל בדיעת היהדות והספרות העברית, החותרים להשתלט על בני עמם, בתוקף מעמדם כחניכי מוסד מסלתי מוסמך, ולנצלו לטובתם האישית. כדי להתחכב על הקהל הרוסי מטיפים הם לאהבת הסולדה ולטמיעה. לבני חבורה זו, כנושאי רעיון התמזנות היהודים בבני סביבתם, "אין כל כוח לעשות איזה רושם על עמנו, ולאחר זמן-מה מתאכזבים הם כפראזות שלחם ויורדים מן הבמה.

עם הקבוצה השלישית, שהיא, כעדותו של ליליינבלום, "היותר נכבדה והיותר נפגשת בין היהודים עתה", נמנים "משכילי העיירות הקטנות", היינו, הסופרים

הכותכים עברית, וכן קהל הקוראים, שהספרות העברית החדשה היא מזונם הרוחני העיקרי. משכילים אלה נתגדלו סילדותם כשימות החינוך המסורתי, ולכשנתכבדו— ינפקחו עיניהם לחבין שגנות אבותיהם. טורחים הם בהפצת דעותיהם החפשויות כציבור בעל־פה ובכתב, מתוך שִׁרוחם נאמנה לעמם, להיהדות ולהשכלה והפצים הם לברוא את עמם בריאה חדשה. גישתו של ליליינבלום לחבורה זו קשורה קשר מהודק בתנודות שחלו כתפיסת־ההשכלה שלו עם שנויי המסיכות. — בימי מלחמת התיקונים בדת השקיף עליהם ועל עצמו, כאחד מנציגיהם המובהקים, כעל אידיאליסטים, המקריבים את אושרם האישי על מזבח החברה, והמסוגלים לכצק את חזון ההתחדשות של עמם ברוח אנושית־כללית. אמונה זו בצדקה הדרך וביעילות האמצעים, שנוקטים ההולכים בה, פועטת בכל מאמרי הפולטום שלו עם הרבנים בפרק־זמן זה. עם סיום מלחמת התיקונים בדת נתקער לחלוטין אמונו של ליליינבלום כבושרם האובייקטיבי של משכילי העיירות הקטנות לחולל את המהפכה הנכספת בחיי ישראל. הוא נוכח, שידעת היהדות של משכילים אלה, כמו גם אהבתם העזה לעמם ונכונותם לפעול למענו מתוך מסירות־נפש, אינם מספיקים כל עיקר לטילוי התעורה רבת־האחריות, שהטילו על עצמם. כאנשים, שנתגדלו באוירה המסורתית ושלא קיבלו "השכלת שלמה" ומסודרת במוסד חינוכי מודרני, שקועים הם בעל־כרחם באותו עולם ישן ומנוון, לדעתם, שעליו הם מקדשים מלחמה. עם כל השקפותיהם החפשויות אין להם ההעזה להשתחרר ממושגים מקובלים, וכך מתענים הם בסבך הסתירות בין תביעותיהם הקיצוניות לשידוד מערכות מן הציבור לבין אורח־חיייהם השמרני. ימלאים הם בלבול וערבוביא ואינם יודעים בעצמם את אשר עליהם לעשות. כל כוחם בשלילה לשמה, שאין בה תועלת לאיש ואף לא סיפוק־נפש לבעליה. המשכילים הקרתנים, שלא למדו לשונות חיות ולא רכשו מקצועות מעשיים, אינם זכאים לימול לעצמם מסכות של משכילי הרבים. ועד שמוקיעים הם נגעי אחרים, מוטב שיתנו דעתם תחילה לריפוי מומיהם שלהם, שהרי ספק הוא, אם אמנם יִוּשְׁעו האחרים מהטפה זו, אבל מאידך גיסא כרי הדבר, שיועילו לעצמם, אם ישתלמו בלימודים דיאליים. — אמנם בסוף שנות השבעים חל שינוי לטובה ביחסו של ליליינבלום לבני חוג זה של משכילים. האינטליגנציה היהודית, שנהרה לגימנסיות ולאוניברסיטאות ורכשה ידיעות מחלטות, בלא שכוכזה זמנה בעסקנות ציבורית, לא הניחה עוד את דעתו. הביסוס הכלכלי של הפרט היחודי חדל להיות לליליינבלום תכלית אחרונה. מאחד שנתכבד לו, שהשאלה היהודית תישאר פתוחה, אם גם ייגאלו יהודים מועטים או מרובים מעוני ומחסור, ושוב נתייחד מקום־כבוד בכתביו למשכילים ולסופרים העכרים ולאידיאליסטים הלאומיים בכלל.

ליליינבלום הקדיש תיאור מפורט למלחמת האבות והבנים ברוסיה ולהסברת מניעיה, שהוא אפשר הניתוח המעמיק ביותר של פרשה זו בכל ספרות-ההשכלה. מקוצר המצע נסתפק כאן בהערות חמופות אחדות. היהרות החרדית נרונה לדלדול כלכלי, לקפאון רוחני ולניוון חברתי בשל דביקותה בתפיסת-חיים נושנה ונפסדת ובאשמת מנהיגיה הרתיים והחילוניים, שלא עשו את המוטל עליהם לחידוש פני אומתם לפי דרישות הזמן והמקום. היהודי החנוטי משועבר "במדה גדושה ומגודשת" למילוי המצוות המעשיות עד שאינו מוכשר להבחין בין האפשר והנמנע בעולם המציאות "ולא לחיות אפילו רגע אחד כמו שאדם צריך לחיות". הוא נתון במצב של "שכיתה מעין מיתה" ככל שמחי החיים, ב"מטמום ההרגשה" וביהדר הכרה כל שהיא בחיי המדינה וחיי אזרחים. הכמלה וכיוון-המלאכה, שהשתרשו ביהדות הישנה, גורמים לשחיתות; המסחר המוגבל מלווה "אונאה, גזל משפט עניים, הברחת נכסים ועוד פשעים עצומים"; האוידה הציבורית ספוגה "רוח שפלות והכנעה", מצד אחד, ועריצות פרנסי קהל. רכרכנות יחסנים ו"העתוקי צבועים", מצד שני. ומעל לכול: "עניות נוראה, המרגזות לב בצבעיה והמקפת כמעט את כל חיי היהודים". לגורם הדתי השפעה קטלנית בחייו של היהודי, שכן כופה הוא אותו לפרוש מהנאות העולם הזה ולראות בו פרוזודר ותחנת-עראי למרקלין העולם הבא. היהודי מצווה שלא להלך בקומח זקופה ולא להתענג על האהבה, הדר הטבע וכו', אלא לנהוג משטר-חיים סגפני חסוד. בן הרוד הישן הוא, כרגיל, איש שלא השתמש מעודו לתועלתו "בכחו, בשכלו ובחאוותיו הטבעיות". טרחף הוא בעולם האצילות וחי בעל כרחו "בעולם הזה, שאין בו כלום מן האצילות, אלא יש בו מרדות, צרות, טחסורים והרכה תקלות בכל פנות שאדם פונה".

חנועת ההשכלה באה לזעזק, טרעת ושלא מדעת, את בנינה של יהדות מסורתית זו בשם אידיאלים חברתיים-תרכותיים מסוימים. על-פי-רוב נתפסו המשכילים העברים, בשלבים הראשונים של פעולתם, לאשלייה, שנאבקים הם למען יהדות "צדופה", שאין בעצם שום סתירה בינה לבין הישגי הרוח האנושי בתקופה החדשה. הנחתם המוצקת הייתה, שאפשרי שיתוף בין אדוקים ומתקדמים על בסיס של השכלה, וכל המרירות שכתגובת האדוקים על "הצעות הפשרה" של המשכילים נראתה להם כמעט מתוך אי-הבנה. אמנם בהמשך המלחמה נוכחו המשכילים לרעת, שזו היא, לאמתו של דבר, התנגשות בין עקרונות מנוגדים כשורשם, שאין גשר ביניהם, ומכאן כל הטראגיות שכמאבק.

כדרך כלל נפתחת ההתקפה על המשכילים עיי הסתת אחר הצבועים, מתוך פניות אישיות, וההמון החמים מוציא לפועל את המלאכה כאכזריות רבה—"לשם

שמים". הרודפים אינם מפלים בין המשכילים הכופרים בעיקר לכין המפקפקים בנכונות דברי "הזוהר" או בסיפורי נסים על שדים ומגולות; כולם כאחד "אפיקורסים" הם ומצווה לרדת לחייהם ולחיי בני משפחותיהם. אגב תיאור העובדות מוחה ליליינבלום נמרצות נגד התנקשותה של החברה כחופש המצפון של הפרט ורוחה בתוקף את המנחה בדבר הערכות ההדרית בין יהודים כשטח חירות המחשבה. אם איזה ספרים—מטיח הוא כלפי האדוקים—נתנו לכם שטר עלינו לכו וחתכו את בשרם, כי אין אחריותם עלינו. העובדה, שהמשכילים והחרדים הם יוצאי חלציו של יעקב ומדברים בשפה כלולה אחת, עדיין אינה מקנה לאחרונים את הזכות לאפיטרופוסות על נשמותיהם של הראשונים. אמנם נכון הדבר, שהמשכילים כופרים, במידה מרובה או מועטה, כמושגים מקודשים על האדוקים, אבל אין אדם שליט כרוחו בעסקי אמונה, שכן "אי אפשר להכחיש על-פי חפץ הלב, כאשר אי אפשר להאמין על-פי חפץ הלב".

שוב אין ליליינבלום מדבר עתה, ככתופה הרומנטית שלו, על "ההשכלה בת השמים" כאחות-תאומה לאמונה, שקרבה זו היא היא שמצדיקה כאילו את קיומה, אלא כעל ערך חילוני עצמי של חירות המחשבה של כל אדם כאשר הוא אדם. היהודי חייב בהשכלה גם בלא צירוף תיאולוגי או לאומי; ולמעשה אין אפשרות—אילו גם היה טעם—לחסן את הנוער בפני השפעתה. תופעה שכוחה היא, שצעירים עכרים, שאינם יודעים לשון זרה, מתפקדים מתוך קדיאה כספרי מחשבה עכריים בלבד. ההורים השואפים להגן על בניהם בפני הרוח הרעה של האפיקורסות אין עצה אחרת לפניהם אלא למנוע אותם לגמרי מן ההגיון. לאמור, שלא ללמדם אפילו גמרא, אלא למסרם ככל המוקדם לאמון לבעלי-מלאכה; אבל אם רוצים הם לאחוז את החבל בשני ראשיו, ניינו, ללמדם הגיון ולהצילם מן ההגיון, הרי עליהם לדעת מראש, שדרך זו מסוכנת היא בימינו; ומסתבר, שיתורם ויראתם (של הכנים) לא תתקיים בידם וגם אחיזה ממשית בחיים לא תהיה להם.